

**ՋՆՋԵԼՈՎ ԱՆՑԱՆԿԱԼԻ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ  
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՈՉՆՉԱՑՈՒՄԸ  
ԵՎ/ԿԱՄ ՓՈՒՆԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԹՈՒՐԻՔԱԿԱՆ ԵՎ ԱԴԻԲԵՋԱՆԱԿԱՆ  
ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ**

*Սեդա Պարսամյան, Հայաստանի Մարտիրոսյան*

*«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան*

Թուրքական և ադրբեջանական հայատյացությունը, շատ կետերում փոխակապակցված, մշտապես դրսևորվել է ոչ միայն հայության՝ որպես էթնիկ խմբի, այլև նրա ստեղծած մշակութային ժառանգության նկատմամբ: Ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ Ադրբեջանում հայկական մշակութային ժառանգությունը թիրախավորվել է թուրքական և ադրբեջանական բոլոր վարչակարգերի կողմից: Ներկայումս Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում գտնվող հայկական պատմամշակութային ժառանգության մեծ մասը ոչնչացված է, մի մասը քայքայված վիճակում է, իսկ մնացյալ մասը շարունակաբար փոխակերպվում է մզկիթների կամ այլ բնույթի օբյեկտների: Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանում գտնվող հայկական պատմամշակութային ժառանգությանը, ապա կարող ենք արձանագրել, որ Ադրբեջանը տասնամյակներ շարունակ բարեհաջող կիրառում և գրեթե նույնությամբ կրկնում է հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձանների վերացման թուրքական փորձը: Ավելի քան երեքուկես տասնամյակ է՝ Ադրբեջանում չկա որևէ գործող հայկական եկեղեցի. մեծ մասը պայթեցվել կամ օգտագործվում է այլ նպատակով, իսկ Նախիջևանի և Արցախի տարածքներում գտնվող հայկական եկեղեցիները ներկայացվում են որպես աղվանական ժառանգություն:

Սույն հոդվածում փորձ է արվում ներկայացնելու Թուրքիայում և Ադրբեջանում հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձանների շարունակական փոխակերպումների և/կամ աղավաղումների մեխանիզմը որպես հակառակորդ էթնիկ հանրույթի (տվյալ դեպքում՝ հայերի) մշակույթը չեզոքացնելու, անցյալում նրա գոյությունը ժխտելու և դրա մասին հիշողությունը ջնջելու միջոց:

**Բանալի բառեր՝** հայատյացություն, Թուրքիա, Ադրբեջան, մշակութային ժառանգություն, ոչնչացում, փոխակերպում, յուրացում:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 06.08.2025: Ընդունվել է տպագրության՝ 22.10.2025:

The article was submitted on 06.08.2025 and accepted for publication on 22.10.2025.

Статья поступила 06.08.2025 и была принята к публикации 22.10.2025.

**Ինչպես հղել՝** Սեդա Պարսամյան, Հայաստանի Մարտիրոսյան, «Ջնջելով անցանկալի ինքնությունը. հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացումը և/կամ փոխակերպումը թուրքական և ադրբեջանական վարչակարգերի կողմից», *Ցեղասպանագիրական հանդես* 13, no. 2 (2025), 107-129:

**How to cite:** Seda Parsamyan, Hayastan Martirosyan, “Erasing the Unwanted Identity: The Destruction and/or Transformation of Armenian Cultural Heritage by Turkish and Azerbaijani Authorities,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 13, no. 2 (2025), 107-129.

**Как сослаться:** Седя Парсамян, Айастан Мартиросян, “Стирание нежеланной идентичности: уничтожение и/или преобразование армянского культурного наследия со стороны турецких и азербайджанских властей,” *Цехаспанагитакан андес* 13, no. 2 (2025), 107-129.

## Ներածական

Թուրք-ադրբեջանական հայատյացությունը մշտապես դրսևորվել է ոչ միայն հայության՝ որպես էթնիկ խմբի, այլև հայկական մշակութային ժառանգության նկատմամբ: Ինչպես Օսմանյան կայսրությունում և ապա հանրապետական Թուրքիայում, այնպես էլ Ադրբեջանում հայկական մշակութային ժառանգությունը թիրախավորվել է թուրք-ադրբեջանական տարբեր վարչակարգերի կողմից:

Օսմանյան կայսրությունում հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման կամ փոխակերպման քաղաքականությունը գործադրվում է Արևմտյան Հայաստանի նվաճումից ի վեր՝ շարունակվելով մինչև մեր օրերը: Հարյուրամյակների ընթացքում թուրքական տարբեր վարչակարգերի կողմից (սուլթանական, երիտթուրքական, հանրապետական) հայկական մշակույթը՝ որպես կայսրության քրիստոնեական մշակույթի մաս, ոչնչացվել է տարերայնորեն կամ զանգվածաբար, և դա՝ որպես պետական քաղաքականության մաս, ունեցել է չեզոքացման տարբեր դրսևորումներ և նպատակային ուղղվածություն: Մասնավորապես Հայոց ցեղասպանության ընթացքում (1915-1923 թթ.) և դրանից հետո՝ մինչ օրս, հայերի բնակության պատմական տարածքներում՝ Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում, հայկական պատմամշակութային հուշարձանները ենթարկվում են մշակութային ցեղասպանության<sup>1</sup>: Եթե երիտթուրքական վարչակարգի համար առաջնային խնդիրը հայերի ֆիզիկական բնաջնջումն էր, իսկ մշակութային ցեղասպանությունը մղվում էր երկրորդական պլան, ապա քեմալական-հանրապետական վարչակարգի համար ուղղակի հրամայական դարձավ շարունակել և ավարտին հասցնել հայերի պատմական տարածքներում հայկական ինքնությունը փաստող ցանկացած հետքի ոչնչացումը՝ այդպիսով ամբողջացնելով ցեղասպանությունը: Ներկայումս հայկական պատմամշակութային ժառանգության մեծ մասը ոչնչացված է, մի մասը քայքայված վիճակում է, իսկ մնացյալ մասը շարունակաբար փոխակերպվում է այլ բնույթի օբյեկտների: Վերջին տասնամյակներին Թուրքիայի մշակութային քաղաքականության մեջ որոշակի փոփոխություն է նկատվում. հայկական որոշ եկեղեցիներ, քաղաքական և/կամ տնտեսական (տուրիզմի զարգացում) շահերով պայմանավորված, հիմնականում պետական միջոցներով վերանորոգվում

1 Տե՛ս Տաճատ վոդ. Եարտրմեան, *Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մշակութային կորուստը 1894-1896 եւ 1915-1925 չարիքներուն*, Բ տպագրութիւն (Վենետիկ-Սուրբ Ղազար, 2001); Dickran Kouymjian, “The Destruction of Armenian Cultural Monuments: Its Significance for World Heritage Preservation,” in *Noah’s Country: A Roadtrip through Post-Genocide Armenia*, ed. Judith Crispin (Sydney: T & G Publishing, 2015), 297-299; Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polat, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property* (London-New York: Continuum, 2011); Simon Payaslian, “The Destruction of the Armenian Church during the Genocide,” *Genocide Studies and Prevention* 1, no. 2 (2006), 149-172; Սեդա Պարսամյան, «Հայկական մշակութային արժեքների յուրացման և ոչնչացման երիտթուրքական քաղաքականությունը (1915-1918 թթ.)», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 6, no. 1 (2018), 71-104:

են<sup>2</sup>: Նման «վերանորոգչական/վերականգնողական» աշխատանքների հետևանքով հուշարձանը, թեև կանգուն է մնում, սակայն կորցնում է իր ինքնությունը՝ ճարտարապետական ոճը, պատկանելությունն ու իրական նշանակությունը:

Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանում գտնվող հայկական պատմամշակութային ժառանգությանը, ապա կարող ենք արձանագրել, որ Ադրբեջանը տասնամյակներ շարունակ բարեհաջող կիրառում և գրեթե նույնությամբ կրկնում է հայկական մշակութային հուշարձանների վերացման թուրքական փորձը: Ներկայումս Ադրբեջանում չկա որևէ գործող հայկական եկեղեցի. մեծ մասը պայթեցվել է կամ օգտագործվում է այլ նպատակով, իսկ Նախիջևանի և Արցախի տարածքներում գտնվող հայկական եկեղեցիները ներկայացվում են որպես աղվանական ժառանգություն: Թուրքադրբեջանական անարգել գործելաոճը պայմանավորված է տասնամյակների անպատժելիության իրողությամբ և պատասխանատվության չենթարկվելու վստահությամբ:

Հայկական պատմամշակութային ժառանգության դեմ թուրքադրբեջանական շարունակական ոտնձգությունները մշակութային ցեղասպանության ակնհայտ դրսևորումներ են և լիովին տեղավորվում են ցեղասպանության հայեցակարգի հեղինակ Ռաֆայել Լեմկինի տեսության մեջ, համաձայն որի՝ մշակութային ցեղասպանության բնորոշիչներն են.

1. Այդ գործողությունները միանշանակ մշակույթի ձուլման, միավորման կամ դանդաղ ադապտացիայի գործընթացները չեն, որոնք ցեղասպանական բնույթ չեն կրում:
2. Այն իրագործվել և իրագործվում է կանխորոշված ծրագրով, լայնամասշտաբ ընդգրկմամբ, բռնի և կտրուկ՝ ուղեկցվելով խմբի ֆիզիկական կամ կենսաբանական ոչնչացման զանգվածային գործողություններով<sup>3</sup>:

«Մշակութային ցեղասպանություն» եզրույթն իր իրավական սահմանումներով առաջին անգամ տեղ է գտել 1947-1948 թթ. ՄԱԿ-ի պատրաստած «Ցեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի երկու՝ քարտուղարության (Secretariat Draft) և ժամանակավոր հանձնաժողովի (Ad Hoc

2 2005-2007 թթ. Վանի Աղթամար կղզու Սուրբ Խաչ եկեղեցին վերանորոգվեց և զբոսաշրջիկների համար ծառայում է որպես թանգարան: 2019 թ. Այնթապի հայ կաթոլիկների եկեղեցու շենքը հատկացվեց Թուրքիայի հնագիտության և մշակութային ժառանգության ինստիտուտին, և երկու տարի տևած վերանորոգումից հետո՝ 2021 թվականից առ այսօր, եկեղեցու շենքը գործում է որպես ինստիտուտ (տե՛ս ինստիտուտի պաշտոնական կայքէջը՝ Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü, <https://turkarkeolojienstitusu.org/>, դիտվել է՝ 26.11.2024): 2020 թ. ավարտվեց նախկինում որպես մարզադահլիճ օգտագործված Կեսարիայի Ս. Աստվածածին եկեղեցու վերանորոգումը, որը գործում է որպես գրադարան (տե՛ս «Կեսարիայի Սբ. Աստվածածին հայկական եկեղեցին կվերածվի գրադարանի», 168.am, մայիսի 21, 2018 թ., <https://168.am/2018/05/21/954372.html>, դիտվել է՝ 15.11.2024):

3 St'u Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress* (Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1944), 84-85; Donna-Lee Frieze, "Genos – the Human group: How the Concept of Culture Underscores Raphael Lemkin's Notion of Genocide," *The Crime of Genocide: Prevention, Condemnation and Elimination of Consequences* (Proceedings of the International Conference held in Yerevan, December 14-15, 2010, MFA of Armenia, AGMI) (Yerevan, 2011), 167-168:

Committee Draft) նախագծերում<sup>4</sup>: Մասնավորապես քարտուղարության նախագծում «մշակութային ցեղասպանություն»-ը սահմանվում էր որպես «պատմական և կրոնական հուշարձանների հետևողական ոչնչացում կամ դրանց օգտագործում այլ նպատակներով, պատմական, գեղարվեստական, կրոնական արժեք ունեցող փաստաթղթերի կամ կրոնական ծեսերում օգտագործվող առարկաների ոչնչացում ու տարրալուծում»<sup>5</sup>: Չնայած խնդրի կարևորությանը՝ մշակութային ցեղասպանության դրույթը կոնվենցիայի երկրորդ նախագծում ավելի նեղացվեց, իսկ վերջնական տարբերակից ընդհանրապես դուրս մղվեց: Մինչդեռ Հայոց ցեղասպանության և Հրեից հոլոքոստի օրինակով Լեմկինը պնդում էր, որ ոճրագործների խնդիրը միայն խմբի անդամների սպանությունը չէ, այլև այդ խմբի ինքնության ջնջումը մշակութային ժառանգության ոչնչացման միջոցով<sup>6</sup>: Բացի այդ, Լեմկինի պնդմամբ, մշակութային ցեղասպանության դրույթը կոնվենցիայի ամենակարևոր հատվածն էր, և հաճախ հենց մշակութային ոչնչացումները կարող են բացահայտել խմբի ֆիզիկական ոչնչացման դիտավորությունը<sup>7</sup>:

Հետագա տարիներին մի շարք ցեղասպանագետներ իրենց տեսական աշխատանքներում զարգացրին Ռաֆայել Լեմկինի մշակութային ցեղասպանության դրույթը՝ ընդհանուր առմամբ նկարագրելով այն որպես գործողությունների ծրագիր, որն ուղղված է խմբի մշակութային ժառանգության և ինքնության ոչնչացմանը<sup>8</sup>: Չնայած այն բանին, որ մեր օրերում մշակութային ցեղասպանությունները շարունակվում են, և նման հանցագործությունների վերաբերյալ միջազգային օրենսդրական պատշաճ կարգավորումները գնալով ավելի ու ավելի հրատապ են դառնում, միջազգային հանրությունը դեռևս քայլեր չի ձեռնարկում դրանց դադարեցման ուղղությամբ:

Թուրքիայում և Ադրբեջանում հայկական պատմամշակութային հուշարձանների հետևողական ոչնչացումներն ու աղավաղումները վերը սահմանված մշակութային ցեղասպանության վառ օրինակներ են և կարող են նախադեպ ստեղծել նման հանցագործությունները կանխարգելող ու պատժող օրենսդրական նոր կարգավորումների համար: Այսօր Արցախում Ադրբեջանի՝ հայկական հետքերը ջնջելու դիտավորյալ քաղաքականությունն ահագանգ պետք է լինի միջազգային հանրությանը՝ ընդգծելով մշակութային հանցագործությունները քրեականացնելու հրատապությունը:

4 St'u Secretariat Draft: First Draft of the Genocide Convention, prepared by the UN Secretariat, [May] 1947 [UN Doc. E/447], Ad Hoc Committee Draft: Second Draft Genocide Convention, prepared by the Ad Hoc Committee of the Economic and Social Council (ECOSOC), meeting between April 5, 1948 and May 10, 1948 [UN Doc. E/AC.25/SR.1 to 28], հասանելի է՝ <http://www.preventgenocide.org/law/convention/drafts/>, դիտվել է՝ 07.11.2024:

5 Նույն տեղում:

6 St'u Raphael Lemkin Collection, box 1, folder 19, "Correspondence to James N. Rosenberg, September 13, 1948," էջ 2, *American Jewish Historical Society (AJHS)*, հասանելի է՝ [http://digital.cjh.org/R/3N5MGJHA7A23T3DB59T73H5SIEIFT31IDD44FA4EQ8UGA75GEM0882?func=collections-result&collection\\_id=1661&pds\\_handle=GUEST](http://digital.cjh.org/R/3N5MGJHA7A23T3DB59T73H5SIEIFT31IDD44FA4EQ8UGA75GEM0882?func=collections-result&collection_id=1661&pds_handle=GUEST), դիտվել է՝ 15.02.2019:

7 St'u *Totally Unofficial: The Autobiography of Raphael Lemkin*, edited by Donna-Lee Frieze (New Haven: Yale University Press, 2013), 172-173:

8 St'u Սեդա Պարսամյան, «Մշակութային ցեղասպանությունը միջազգային իրավունքի համատեքստում. տեսական հիմնադրույթներ», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 2, no. 2 (2014), 164-175:

Թուրքիայի և Ադրբեջանի՝ պետական քաղաքականության ընտրությունը հայկական մշակութային ինքնությունը թիրախավորելու հարցում պայմանավորված է մի քանի հանգամանքներով: Երկուսի պետական քաղաքականություններն էլ ունեն հետևյալ հիմնական ուղղությունները՝ հայկական ինքնության (թե՛ ֆիզիկական, թե՛ մշակութային) թիրախավորում, տարածաշրջանում հայերի պատմական ներկայության կասկածի հարուցում, Հայոց ցեղասպանության ժխտում, հայերի բնակության պատմական տարածքներում (Արևմտյան Հայաստան, Կիլիկիա, Նախիջևան, Արցախ) դեռևս կանգուն մշակութային ժառանգության վերացում և դրա ինքնության վերափոխում թուրքացման և աղվանացման միջոցով:

### Հայկական եկեղեցիների «փոխակերպումները» Թուրքիայում

Օսմանյան կայսրությունում եկեղեցիների փոխակերպման ամենավաղ և տարածված եղանակներից էր դրանց վերափոխումները մզկիթների: Անշուշտ, օսմանյան սուլթաններն այս առումով արդեն իսկ լավ փորձ էին կուտակել նախկինում բյուզանդական քրիստոնեական եկեղեցիների ոչնչացման և/կամ ձևափեղման ճանապարհին<sup>9</sup>: Հատկանշական է, որ Արևմտյան Հայաստանում օսմանյան բռնության մշակույթի այս դրսևորման բավականին տարածված լինելու մասին հաճախ վկայում են հենց թուրքական աղբյուրները<sup>10</sup>: 17-րդ դարի թուրք պատմաբան և աշխարհագրագետ Քյաթիբ Չելեբին իր «Ջիհաննյումա» («Cihannüma») աշխատության մեջ Բիթլիս քաղաքը նկարագրելիս նշում է, որ իսլամական կառավարիչները կառուցել են բազմաթիվ բարեսիրական կազմակերպություններ, այդ թվում՝ չորս մեծ *ջամիներ* (մզկիթներ), որոնցից մեկն սկզբում հայկական եկեղեցի է եղել, սակայն քաղաքը գրավելուց հետո այն վերածվել է մզկիթի և հայտնի է *Զըզըլ Մեսցիդ* (*Kizil Mescid*) անվամբ<sup>11</sup>: Մյուս հիշատակումներ կան նաև 17-րդ դարի թուրք ճանապարհորդ Էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ<sup>12</sup>: Այս վկայությունները ևս մեկ անգամ փաստում են այն իրողության մասին, որ Օսմանյան կայսրությունում հայկական մշակութային ժառանգության, տվյալ դեպքում՝ հուշարձանների փոխակերպումն ունի ավելի խոր արմատներ:

Եկեղեցին մզկիթացնելու գործընթացը հաճախ ուղեկցվել է այնպիսի խորհրդանշական գործողություններով, ինչպիսիք են խաչի ու զանգի տապալումը և փոխարենը

9 Մինչև 20-րդ դարի սկիզբը միայն Կոստանդնուպոլսում IV-XV դարերում կառուցված շուրջ 60 բյուզանդական քրիստոնեական մեծարժեք հուշարձանների մի մասն ավերվել է, մեծ մասը՝ վերածվել մզկիթի, այդ թվում՝ Ս. Սոֆիայի տաճարը (Քյուչուկ Այա-Սոֆիա), Ս. Պամակարիստոսի (Փեթիսիե ջամի), Ս. Թեոդոսիայի (Գյուլ ջամի) եկեղեցիները, Խորի Ս. Փրկիչ վանքը (Կալսիե ջամի) և այլն (տե՛ս Ա. Н. Николаев, “Современное состояние памятников Византийского зодчества в Стамбуле”, *Византийский временник*, том VII (Москва, 1953), 146-160):

10 Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Բ, թարգմանություն թուրքական բնագրերից, կազմեց՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյան (Երևան, 1964): Տե՛ս նաև Էվլիյա Չելեբի, *Թուրքական աղբյուրներ*, հ. Գ, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի (Երևան, 1967):

11 Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, 34:

12 Տե՛ս Չելեբի, *Թուրքական աղբյուրներ*, 199, 246:

իսլամի խորհրդանիշը հանդիսացող աստղի ու լուսնի հանդիսավոր բարձրացումն ու տեղադրումը, մահմեդական հոգևորականի կողմից եկեղեցու՝ մզկիթի ծխականորեն ձևափոխումը, *ազանի* կոչի հնչեցումը զանգակատնից, կոտորածների ու թիրախավորման ժամանակ քրիստոնեական եկեղեցու խորհրդակատարություններն ու եկեղեցականներին կեղծ նմանակմամբ ծաղրելը, վանդալիզմի ու պղծման կամ պրոֆանացման գործողությունները, քրիստոնեությունն անարգող արտահայտությունների կիրառումը և այլն<sup>13</sup>:

Եկեղեցիների մզկիթացման մեխանիզմը բավական տարածված է եղել համիդյան կոտորածների տարիներին (1894-1896 թթ.)<sup>14</sup>: Կոտորածների ականատես ամերիկացի միսիոներ Ֆրեդերիկ Գրինը հաղորդում է այդ տարիներին շուրջ 2500 բնակավայրերի ավերման և 568 եկեղեցիների ու վանքերի քանդման կամ մզկիթի վերածման մասին<sup>15</sup>:

Մեր ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս պնդել, որ, որպես կանոն, մզկիթի են վերածվել հիմնականում ճարտարապետական տեսանկյունից արժեք ներկայացնող, շքեղ, հին ու քարաշեն եկեղեցական շինությունները, որոնք առանձնանում էին տվյալ բնակավայրում: Քրիստոնյաների հոգևոր արժեքների ոչնչացումը կամ յուրացումը ձևախեղման միջոցով նաև փորձ էր ցույց տալու իսլամի գերակայությունը<sup>16</sup>: Հայոց ցեղասպանության տարիներին արձանագրվել են դեպքեր, երբ իրականացնողները՝ ոստիկաններ, տեղի մուսուլման բնակիչներ, երբեմն նաև զինվորներ, ցանկացել են գործընթացին մասնակից դարձնել նաև տեղացի հայերին կամ հայ հոգևորականությանը՝ դարձյալ փորձելով ծաղրել ու նվաստացնել վերջիններիս և նրանց հոգևոր զգացումները<sup>17</sup>:

Հայկական բազմաթիվ եկեղեցիներ մեր օրերում շարունակում են գործել որպես մզկիթներ, ինչպես, օրինակ, Տաքսուի Ս. Աստվածածին (ըստ տեղի բնակիչների՝ Պողոս առաքյալի) մայր եկեղեցին, Ուրֆայի Ս. Աստվածածին մայր տաճարը (ներկայումս՝ Selahaddini Eyyubi Camii), Ուրֆայի հայ բողոքականների եկեղեցին (ներկայումս՝ Yeni Firfirli Camii), Կարսի Առաքելոց վանքը (ներկայումս՝ Kümbet Camii), Կյու-

13 Տե՛ս Գալուստ Միրմենեան, *Երզնկա* (Գահիրե, 1947), 348: Տե՛ս նաև Վերթինե Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ*, երկրորդ համալրված հրատարակություն (Երևան, 2011), 191-192:

14 1895-1896 թթ. մզկիթների փոխակերպված հայկական եկեղեցիների բազմաթիվ օրինակներ տե՛ս *Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes*, Préface de G. Clemenceau (Paris: Édition du Mercvre de France, 1896), 62, 74, 82, 106, 110, 221; Mons. Felix Charmetant, *Martyrologe arménien. Tableau officiel des massacres d'Arménie dressé après enquêtes par les six ambassades de Constantinople et statistique dressée par des témoins oculaires grégoriens et protestants* (Paris: Au bureau des Œuvre d'Orient), 46-71; Edwin Munsell Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities: A Reign of Terror. From Tartar Huts to Constantinople Palaces* (Philadelphia: Edgewood Publishing Company, 1896), 444:

15 Տե՛ս Frederick Greene, *Armenian Massacres or the Sword of Mohammed* (Philadelphia and Chicago: International Publishing Co., 1896), 261-262:

16 Տե՛ս Ferriman Duckett, *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, during April, 1909* (Yerevan, 2009), 35: Տե՛ս նաև Արշակունի Թեոդիկ, *Ամիս մը՝ ի Կիլիկիա* (Կ. Պոլիս, 1910), 205-207:

17 Տե՛ս Տոթթ. Եփաննես Լեփսիոս, *Հայաստանի ջարդերը. գաղղնի տեղեկագիր*, թարգմանեց՝ Միքայել Շամտանճեան (Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Ասատուրեան որդիք, 1919), 273:

րինի մայր եկեղեցին (1922 թվականից փոխակերպված մզկիթի, ներկայումս՝ Camii Kebir/Ulu Camii), Այնթապի Ս. Աստվածածին մայր տաճարը (ներկայումս՝ Kurtulus Cami) և տասնյակ այլ եկեղեցիներ:

Դեռևս 1920-ականներից քեմալական-հանրապետական վարչակարգի գործադրած պետական ծրագիրը՝ վերացնելու հայկական հետքը, առավել ամբողջական ու համակարգված բնույթ է ստանում 1940-1960-ականներին, երբ նախկին Օսմանյան կայսրության հայաբնակ տարածքներում, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանում աննախադեպ չափերի է հասնում ոչնչացվող հուշարձանների թիվը<sup>18</sup>: 1970-ականներից հետո Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, թեև ոչ 1940-1960-ական թթ. ջանադրությամբ, հայկական հետքի վերացման քաղաքականությունը հետևողականորեն շարունակվում էր: Տարբերությունն այն էր, որ ավերիչ ուժն արդեն ոչ այնքան զինվորական ռեսուրսն էր՝ ծանր հրետանու գործադրմամբ, որքան պետական քարոզչությամբ ու անպատժելիությամբ խրախուսված քուրդ և թուրք բնակչությունը: Այս շրջանում հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձանները ոչնչացվել են գերազանցապես հետևյալ եղանակներով. ա) արևմտահայ վանքերի ու եկեղեցիների, ինչպես, օրինակ, Վարազավանքի, Նարեկավանքի, Մշո Ս. Կարապետի վանքի սրբատաշ քարերով կառուցվել են գյուղական տներ՝ մինչև անգամ խաչքարերը, արձանագրություններն ու զարդաքանդակներն արտաքին պատերում օգտագործելով որպես զարդարանք, բ) օգտագործվել են կենցաղային ու հասարակական ամենատարբեր նպատակներով՝ որպես գոմեր, մարագներ, ֆերմաներ, բանտեր, մարզասրահներ, պարասրահներ, հասարակաց տներ, լավագույն դեպքում՝ թանգարաններ, գ) ոչնչացվել են եկեղեցիների ու վանքերի ինքնությունը փաստող արձանագրություններն ու սրբապատկերները<sup>19</sup>:

Թուրքիայում հայկական եկեղեցիները տասնամյակներ շարունակ այլափոխելու հարյուրավոր օրինակներից որպես դասական օրինակ կարելի է առանձնացնել Այնթապի Ս. Աստվածածին մայր տաճարի դեպքը<sup>20</sup>: 1915 թ. օգոստոսի 22-ին եկեղեցին բռնագրավվել ու փակի տակ է առնվել, իսկ ներսում եղած ողջ գույքը նախ ամբարվել է, այնուհետև՝ դրվել աճուրդի: 1916 թ. եկեղեցու շենքն օգտագործվել է որպես պահեստ և վաճառասրահ, որտեղ աճուրդի են հանվել տեղի հայերի «լքյալ» գույքը, որից հետո՝ ավելի քան երեք տարի, եկեղեցու շենքը կառավարության կողմից օգտագործվել

18 Տե՛ս *Եղեռն՝ եղեռնից հետո* (Երևան, Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2015): Տե՛ս նաև «Վարձք», N 1, հունվար-հունիս, թիվը ???, 3-12; N 2, հուլիս-նոյեմբեր, 2010, 2-64:

19 Տե՛ս նույն տեղում:

20 Այնթապի Ս. Աստվածածին մայր եկեղեցին նախագծել է արքունի ճարտարապետ Սարգիս Պալանը 1874-1884 թթ.՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի դիմումի համաձայն: Եկեղեցու շինարարության մեկնարկի առումով տարբեր թվեր են շրջանառվում՝ 1873/1874/1876: Ներսես ավագ քահանա Թավուզյանի հաղորդմամբ՝ եկեղեցու հանդիսավոր հիմնարկերը տեղի է ունեցել 1876 թ. հունիսի 26-ին: Գմբեթի վերջին քարը դրվել է 1893 թ. հոկտեմբերի 18-ին մեծ հանդիսավորությամբ: 17 տարի տևած շինարարության վրա ծախսվել է շուրջ 10.000 օսմանյան ոսկի՝ գերազանցապես այնթապցի հայերի հանգանակած միջոցներով: Եկեղեցու կառուցման այլ մանրամասների մասին տե՛ս Գեորգ Սարաֆեան, *Պապունյութին Անթեպի հայոց*, հ. Ա. (Լոս Անճելես, 1953), 339, 422, 430, 435-438:

է ռազմական նպատակներով<sup>21</sup>: 1918 թ. զինադադարից հետո Այնթապ վերադարձած հայերի առաջին ձեռնարկներից մեկը եղավ պղծված ու կողոպտված Ս. Աստվածածին մայր եկեղեցու, ազգային առաջնորդարանի և այլ հաստատությունների վերականգնումն ու դպրոցների վերաբացումը<sup>22</sup>: 1919 թ. նոյեմբերի 22-ով թվագրված միսիոներական զեկույցներից մեկի համաձայն՝ Այնթապի երեք մեծ ավետարանական եկեղեցիներն այնքան վատ վիճակում էին, որ հնարավոր է եղել վերականգնել միայն մեկը<sup>23</sup>:

1921 թ. հոկտեմբերին Անկարայում կնքված ֆրանս-թուրքական համաձայնագրի հետևանքով Կիլիկիան նորից հայաթափվում է, և, 1922 թ. սկսած, հայերի մասնավոր և ազգային կալվածքները նոր թափով են թիրախավորվում քեմալական-հանրապետականների կողմից: 1920-ականներից մինչև 1980-ականների կեսերը Ս. Աստվածածին եկեղեցու շենքն օգտագործվել է որպես բանտ<sup>24</sup>: 1963 թ. փետրվարի 28-ին թուրքական թերթերն այն հիշատակում են որպես «ապստամբ բանտ», քանի որ Գազիանթեփի (Այնթապի թուրքացված անվանումը) 340 բանտարկյալներ, չկարողանալով օգտվել համաներման իրավունքից, նախօրեին հարձակվել էին հսկող ոստիկանների վրա, փակել բանտի դռներն ու հացադուլ սկսել<sup>25</sup>: 1988 թվականից առ այսօր եկեղեցին օգտագործվում է որպես մզկիթ՝ *Զուրթուլուշ* անվամբ (Kurtuluş Cami, թուրք. թարգմ.՝ «ազատագրված մզկիթ»)<sup>26</sup>:

Վաղ հանրապետական շրջանից սկսած մինչև մեր օրերը բազմակի փոխակերպման է ենթարկվել նաև 1860/1862 թ. կառուցված Այնթապի հայ կաթոլիկների եկեղեցին (հայտնի *Զենդիլի* (Kendirli) անվամբ): Այնթապի թուրքական պաշարման ժամանակ՝ 1920 թ. ապրիլից մինչև 1921 թ. փետրվարը, եկեղեցու շենքը հայերի համար դարձել էր ապաստարան: Հայերի շուրջ 11 ամիս տևած դիմադրական պայքարի ընթացքում զգալիորեն տուժել են եկեղեցու արտաքին պատերը՝ դառնալով թուրքական հրացանագարկերի թիրախ: Այնթապից հայերի հեռանալուց հետո՝ 1923 թ., եկեղեցին օգտագործվել է որպես ուսուցչական քոլեջ, 1932 թ.՝ որպես «Հանրապետական ժողովրդական կուսակցության» գրասենյակ, այնուհետև՝ որպես Գազիանթեփի ժողովրդական տուն (Gaziantep Halkevi)<sup>27</sup>: Այնթապի Երվանդ Բյուզուկյանը, 1951 թ. դեկտեմբերին այցելելով Այնթապ և նկարագրելով տեղի նախկին հայկական եկեղեցիների վիճակը, հետևյալն է փաստում.

21 St'u Ümit Kurt, *The Armenians of Aintab: The Economics of Genocide in an Ottoman Province* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2021), 127-128, 131:

22 St'u Սարաֆեան, *Պալամոթին Անթափի հայոց*, 1077-1078:

23 St'u Kurt, *The Armenians of Aintab*, 158:

24 St'u նույն տեղում, 189:

25 St'u Serdar Korucu, ““A Mosque Built as a Church” in Antep: Kurtuluş Mosque,” *Bianet*, June 24, 2017, <https://archive.ph/20230118135629/https://bianet.org/biamag/azinliklar/187713-antep-te-kilise-olarak-yapilan-cami-kurtulus-camii#selection-1011.0-1011.54>, դիտվել է՝ 18.11.2024:

26 St'u Gaziantep kurtulus mosque Stock Photos and Images, *Alamy.com*, <https://www.alamy.com/stock-photo/gaziantep-kurtulus-mosque.html?sortBy=relevant>, դիտվել է՝ 19.11.2024; Kurtulus Cami Mosque, *Trip Advisor*, [https://www.tripadvisor.ru/Attraction\\_Review-g297998-d2624139-Reviews-Kurtulus\\_Cami\\_Mosque-Gaziantep\\_Gaziantep\\_Province.html](https://www.tripadvisor.ru/Attraction_Review-g297998-d2624139-Reviews-Kurtulus_Cami_Mosque-Gaziantep_Gaziantep_Province.html), դիտվել է՝ 26.11.2024:

27 St'u Kurt, *The Armenians of Aintab*, 189:

....Հայոց մեծ եկեղեցին [Ս. Աստվածածին] բանտի վերածնունդ է: Բողոքականաց առաջին եկեղեցին նախ սինեմայի վերածնունդ է, հետո այրուած, ներկայիս կառավարական պաշտօնեայ մը կը բնակի հոն եւ շտեմարան եղած է մէկ մասը: Բողոքականաց Բ. եկեղեցին եւ անոնց կցուած Վարդանեան դպրոցը ավիրի գործարանի վերածնունդ է, Ներսէսեանը՝ մեծ հրապարակ շինած են... Հայ կաթողիկոսներու «Քէնտրոլի»ներու եկեղեցին սինեմա եղած է, սրահին ճերմակ եւ կարմիր մարմարները պահուած են: «Վալի»ին օֆիսը հոս է<sup>28</sup>:

2019 թ. Այնթապի հայ կաթողիկոսների եկեղեցու շենքը հատկացվել է Թուրքիայի հնագիտության և մշակութային ժառանգության ինստիտուտին (Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü): Երկու տարի տևած վերանորոգումից հետո՝ 1921 թ. առ այսօր, եկեղեցու շենքը գործում է որպես ինստիտուտ<sup>29</sup>:

Բազմակի փոխակերպման եղանակով յուրացված հայկական եկեղեցիների շարքում է նաև Կեսարիայի (Կայսերի) կենտրոնում գտնվող հայկական Ս. Աստվածածին մայր եկեղեցին, որը մի որոշ ժամանակ ոստիկանական բաժանմունք լինելուց հետո շուրջ 40 տարի օգտագործվել է որպես մարզադահլիճ, իսկ այժմ գործում է որպես քաղաքային գրադարան<sup>30</sup>:

Վերջին տարիներին արձանագրվել են նաև դեպքեր, երբ հայկական եկեղեցիները դրվել են աճուրդի: Բուրսայում գտնվող 19-րդ դարի հայկական եկեղեցին վաճառքի էր հանվել թուրքական անշարժ գույքի կայքում 2021 թ. հունվարի 17-ին: Գովազդում այն բնութագրվել էր որպես իդեալական զբոսաշրջային վայր, քանի որ գտնվում է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի պահպանվող տարածքում: Վաճառողը հայտարարել էր, որ եկեղեցին խելացի ներդրում է, քանի որ այն կարող է «օգտագործվել որպես հյուրանոց, թանգարան կամ արվեստի պատկերասրահ»<sup>31</sup>: 2022 թ. օգոստոսին լուր տարածվեց, որ Թուրքիայի Իզմիր նահանգի Մենեմեն քաղաքում գտնվող հայկական կիսաքանդ Ս. Սարգիս եկեղեցին կվերանորոգվի: Մենեմենի քաղաքապետի պաշտոնակատարը նշել էր, որ եկեղեցին վերանորոգվելու և օգտագործվելու է որպես մշակույթի և գիտության կենտրոն: Ս. Սարգիս եկեղեցին նախկինում թուրքերն օգտագործել են նաև որպես զինվորական պահեստ, ապա՝ ախոռ<sup>32</sup>:

28 Սարաֆեան, *Պալատներին Անթեպի հայոց*, 1086-1088:

29 Տե՛ս ինստիտուտի պաշտոնական կայքէջը՝ Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü, <https://turkarkeolojiensitüsü.org/>, դիտվել է՝ 26.11.2024:

30 Տե՛ս «Կեսարիայի հայկական եկեղեցին վերածվել է գրադարանի», *Երկիր օրաթերթ*, 23 հունվարի 2020 թ., <https://yerkir.am/hy/article/2020/01/23/199829>, դիտվել է՝ 26.11.2024:

31 Տե՛ս “17th Century Armenian Church on Preservation List Demolished in Western Turkey,” Stockholm Center for Freedom, January 30, 2021, <https://stockholmcfr.org/17th-century-armenian-church-on-preservation-list-demolished-in-western-turkey/>, դիտվել է՝ 26.11.2024; Fethiye Çetin, “Bursa’da satilik Ermeni kilisesi,” *Agos*, January 17, 2021, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/25187/bursa-da-satilik-ermenikilisesi>, դիտվել է՝ 26.11.2024:

32 Տե՛ս «Թուրքերը հայկական եկեղեցին պատրաստվում են վերածել արվեստի կենտրոնի (Տեսալույթ)», *Ermeni Haber Ajansi*, August 29, 2022, <https://www.ermenihaber.am/am/news/2022/08/29/%D4%>

### Հայկական եկեղեցիների «փոխակերպման» ադրբեջանական փորձից

Դեռևս անցած դարի 20-ականներից սկսած մինչև մեր օրերը՝ Ադրբեջանի տարբեր վարչակարգերի շրջանում, Նախիջևանում, Լեռնային Ղարաբաղում, Բաքվում, Ադրբեջանի նախկին հայաբնակ քաղաքներում և գյուղերում արձանագրվել են հայկական պատմամշակութային հուշարձանների՝ եկեղեցիների, խաչքարերի, գերեզմանների ոչնչացման, եկեղեցիների՝ այլ նպատակներով օգտագործման բազմաթիվ դեպքեր:

1920 թ. հուլիսի 28-ի հռչակումից մեկից տեղեկանում ենք, որ Մեյսարի և Մատրասա գյուղերում և ընդհանուր առմամբ Շամախիի գավառում հայերի դատարկված տներում փախստական թաթարներ էին եկել ապրելու և սպասում էին Ադրբեջանի կառավարության կարգադրությանը իրենց՝ այդ գյուղերում հիմնավորապես բնակվելու: Հայերի ողջ անշարժ և շարժական գույքը, ունեցվածքը, կալվածքները, եկեղեցիները, այգիները Ադրբեջանի կառավարությունը բաժանել էր իր հավատակիցներին՝ թաթարներին: Իսկ Շամախիի գյուղերի հայերը գրկվել էին ժառանգությունից և բռնի տեղահանվել<sup>33</sup>: Վերջապահում հեղինակը մտավախություն է հայտնում.

Այս կերպ շարունակվելու դեպքում եկեղեցիների խաչերը շուտով կհասլուսնի կփոխվեն, եկեղեցիներն ու վանքերը անմիջապես մզկիթ կդառնան, մոտերը կցցվեն ազանի մինարեթներ: Այդպես է եղել Կարսում, Էրզրումում, Տրապիզոնում, Կ. Պոլսում ու այլ մահմեդական աշխարհում<sup>34</sup>:

Խորհրդային իշխանության շրջանում առհասարակ եկեղեցականների, հոգևոր գործիչների հանդեպ քաղաքականությունը բավական խիստ էր, սահմանափակված էր կրոնական գործունեությունը: Օգտվելով առիթից՝ ադրբեջանական խորհրդային իշխանություններն էլ ավելի մեծ ճնշում էին գործադրում հայ հոգևորականության նկատմամբ՝ նրանց վրա դնելով հարկային ծանր բեռ: Նույն ժամանակահատվածում Ադրբեջանի տարածքում գտնվող հայկական եկեղեցիների օգտագործումն այլ նպատակներով կրում էր զանգվածային բնույթ: 1925 թ. օգոստոսի 18-ին Բաքու-Թուրքեստանյան հայոց թեմի առաջնորդը նամակ է հղում Ազգային կոմիսարների նախագահող խորհրդին՝ հայտնելով, որ Գյոքչայի<sup>35</sup> բնակիչները դիմել են իրեն՝ տեղեկացնելով, որ տեղական իշխանությունները մտադրված են Գյոքչայի հայկական եկեղեցին վերածել էլեկտրակայանի: Առաջնորդը նշում էր նաև, որ 1918 թ. դեպքերի ժամանակ միջերթիկ հակամարտության հետևանքով Գյոքչայի հայ բնակիչները լքել են իրենց տները և նոր են սկսել վերադառնալ, ուստի հայ հավատացյալները մինչ այդ հնարավորություն չեն ունեցել հրավիրելու հոգևորականի և երկրպագություն կատարելու եկեղեցում<sup>36</sup>:

B9%D5%B8%D6%82%D6%80%D6%84%D5%AB%D5%A1-%D5%80%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%BD%D5%BF%D5%A1%D5%B6/236255, դիտվել է՝ 26.11.2024:

33 Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, էջ 8:

34 Նույն տեղում, էջ 69:

35 Քաղաք Ադրբեջանական ԽՍՀ Բաքվի նահանգի Գյոքչայի գավառում:

36 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 134, էջ 79:

Խորհրդային իշխանությունների՝ ինչպես Արցախում, այնպես էլ այլ թեմերում հայ եկեղեցու փաստացի ոչնչացմանը միտված ապօրինություններն ավելի ահագնանում և զանգվածային բնույթ են ստանում 1920-ական թթ. վերջերին: Այս մասին տեղեկանում ենք Ամենայն հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսի 1929 թ. մարտի 4-ին գրած ծավալուն բողոք-դիմումից՝ ուղղված ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին: Վեհափառն ամենայն մանրամասնությամբ ու փաստարկված ներկայացնում է հակաեկեղեցական բոլոր անօրինականությունները, որոնք «մեղանչում են պետական օրենքի հիմնական երեք սկզբունքների դեմ, այն է՝ խղճի ազատության, կրոնական պրոպագանդայի ազատության և հակակրոնական պրոպագանդայի համար պետականորեն ծրագրված գործելակերպի դեմ»<sup>37</sup>: Նույն ժամանակամիջոցում՝ 1929 թ. մարտի 6-ին, Ադրբեջանի կոմկուսի 9-րդ համագումարում Բաքվի վարչախմբի առանցքային դեմքերից Ասադ Կարանն իր զեկույցում կոչ է անում անհապաղ վերաբացելու ոչ կամովին փակված մզկիթները<sup>38</sup>: Հատկանշական է, որ նույն ժամանակահատվածում Ադրբեջանում ազատ և անարգել գործել են մզկիթները, և մոլլաները զանգվածային բռնաճնշումների չեն ենթարկվել, ինչպես հայ հոգևորականները<sup>39</sup>: Դեռևս 1960-ական թթ. Ադրբեջանի ԽՍՀ գյուղնախարարությունը ցուցումներ էր տվել կոլտնտեսությունների նախագահներին, որ հայկական եկեղեցիները, բայց ոչ մզկիթները, կարող են օգտագործել այլ նպատակներով<sup>40</sup>: Այսպես՝ Շուշիի Մեղրեցոց եկեղեցին վերածվել էր ամառային կինոթատրոնի, Կանաչ ժամը՝ հանքային ջրերի սրահի<sup>41</sup>, Ղազանչեցոցը՝ զինապահեստի<sup>42</sup>, որտեղ Արցախյան առաջին պատերազմի ընթացքում ադրբեջանցիները պահեստավորել էին գրադի ականներ: Որոշ դեպքերում հայկական սրբավայրերն ադրբեջանցիները վերածել են արտաքնոցի, ինչպես, օրինակ, Ղալաքենդ<sup>43</sup> գյուղի եկեղեցին (9-11-րդ դդ.):

1950-1960-ականներից սկսած՝ ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ Ադրբեջանում հայկական հուշարձանների յուրացման նոր միտում է նկատվում: Տեսական, կեղծ «գիտական» մակարդակում խեղաթյուրվում էր այս կամ այն հուշարձանի պատմությունը՝ իբրև թե «օրինական» հիմք ապահովելով տվյալ հուշարձանի բռնագրավման և տնօրինման համար: Նման եղանակով, եթե թուրք «պատմաբանները» հայկական

37 Գարիկ սարկավազ Ասոյան, «Արցախի թեմը Խորհրդային Ադրբեջանի բռնաճնշումների կիզակետում 1920-1933 թթ.», 21-րդ դար, թիվ 5 (2016), 104:

38 Տե՛ս նույն տեղում:

39 Տե՛ս Հրանտ Աբրահամյան, *Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը և Արցախի թեմը (1901-1933)* (Ս. Էջմիածին, 2009), 208:

40 Տե՛ս Շահեն Մկրտչյան, *Լեռնային Ղարաբաղ. Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության անսպուրհան* (Ստեփանակերտ, 2003), 203:

41 Տե՛ս Լևոն Մելիք-Շահնագարյան, *Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության նկատմամբ* (Երևան, 1998), 149:

42 Տե՛ս *Ղարաբաղյան ազարագրական պատերազմ. 1988-1994 թթ.* հանրագիտարան (Երևան, «Հայկական հանրագիտարան» հրատ., 2004), 527:

43 Ներկայումս՝ գյուղ Ադրբեջանի Հանրապետության Գետաբեկի շրջանում: Ղալաքենդը 1671 թ. «յերկիրս Շամքոն»-ում հիշված Բերդատակ գյուղն է (տե՛ս Սամվել Կարապետյան, *Հյուսիսային Արցախ* (Երևան, Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող ՀԿ, 2004), 124):

միջնադարյան հուշարձանները, ինչպես, օրինակ, Աղթամարի Ս. Իսաչ, Անիի և Կարսի եկեղեցիները, վերագրում են սելջուկյան ճարտարապետությանը՝ անտեսելով այն փաստը, որ այդ հուշարձաններից շատերը կառուցվել են մինչև սելջուկների հայտնվելն առաջավորասիական տարածաշրջանում<sup>44</sup>, ապա աղբրեջանական կողմն աղվանացնում է դրանք:

1960-ականներից սկսած մինչ օրս պետական հովանավորությամբ աղբրեջանցի պատմաբանները, հետազոտողները հակազիտական տարբեր հողվածների, զեկույցների ու աշխատությունների միջոցով շրջանառում են *աղվանականության տեսությունը*: Տեսության հիմնաքարը դնողներից էր աղբրեջանցի պատմաբան, հայտնի կեղծարար Զիա Բունիաթովն իր «Աղբրեջանը 7-9-րդ դարերում» (Բաքու, 1965) ուսումնասիրությամբ<sup>45</sup>, որի վերնագիրն արդեն իսկ խոսում է դրա հակազիտական մոտեցման մասին: Համաձայն այս տեսության՝ մասնավորապես Արցախի տարածքում գտնվող հայկական եկեղեցիներին վերագրվում է աղվանական ծագում, իսկ աղվանական ցեղերն անվանվում են աղբրեջանցիների նախնիներ<sup>46</sup>: Այդպես աղբրեջանցիները փորձում էին ստանալ բնիկ ժողովրդի կարգավիճակ խորհրդային ազգերի շարքերում, յուրացնել Լեռնային Ղարաբաղի և հայաբնակ այլ տարածքներ, իսկ սեփական պատմամշակութային ժառանգության առկայությունը յուրացվող տարածքում ապացուցելը կարևոր տարրերից մեկն է: Արդեն 1988 թ. ապրիլի 27-ին Աղբրեջանական ԽՍՀ Նախարարների խորհրդի հրամանում անգամ այն հուշարձանները, որոնք նախկինում պետության կողմից հաստատվել էին որպես հայկական, վերանվանվեցին «աղվանական», կամ ուղղակի դրանց վերագրվեց անհայտ ծագում<sup>47</sup>:

1980-ականներից հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձանների ոչնչացման գործում Աղբրեջանի քաղաքականության բնորոշ կողմերից դարձավ նաև «վերանորոգչական/վերականգնողական» աշխատանքների պատրվակով վանքերի ու եկեղեցիների ճարտարապետության այլափոխումը, որի հետևանքով հուշարձանը, թեև կանգուն էր մնում, սակայն կորցնում էր իր ինքնությունը՝ ճարտարապետական ոճը, պատկանելությունն ու իրական նշանակությունը: Այսպես՝ Գանձակ (ներկայումս՝ Գյանջա) քաղաքի 17-րդ դարի Ս. Սարգիս եկեղեցին վերանորոգման անվան տակ արտաքուստ երեսպատվեց աղյուսով՝ կորցնելով հայկական ճարտարապետական ոճը, ինչպես և սրբավայրի իր նշանակությունը՝ օգտագործվելով որպես ժողովուրդների բարեկամության պալատ<sup>48</sup>:

44 Տե՛ս Մանվել Զուլպյան, *Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ (հին և միջին դարեր)* (Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1995), 157:

45 Տե՛ս Зия Бунятов, *Азербайджан в VII-IX вв.* (Баку: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, 1965):

46 Տե՛ս Hayastan Martirosyan, “Azerbaijan’s Policy of Forced Cultural Appropriation After the Second Artsakh War: The Case of Dadivank Monastery,” *International Journal of Armenian Genocide Studies* 7, no. 2 (2022): 103:

47 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1159, ց. 1, գ. 84, էջ 13:

48 Տե՛ս Սամվել Կարապետյան, «Հայկական պատմական հուշարձանների վիճակը Հայաստանի հարևան երկրներում», *Վասն հայության*, 23 ապրիլի, 2002, 11:

Նախկինում հայաբնակ Նախիջևանի քաղաքներից Ագուլիսում<sup>49</sup> գործել են հայկական մեկ տասնյակից ավելի եկեղեցիներ: Հայտնիներից է Ս. Թովմա առաքյալի վանքը<sup>50</sup>: Կովկասյան ժառանգության մշտադիտարկման կենտրոնի (Caucasus Heritage Watch) հաշվետվությունում նշվում է, որ 1973 թ. և 1982 թ. արբանյակային պատկերներում Ս. Թովմա առաքյալի եկեղեցին դեռ կանգուն էր: Վանական համալիրի ապամոնտաժումն սկսվեց 2000 թ. փետրվարից: Արդեն 2009 թ. հունիսի 28-ին արված արբանյակային պատկերում երևում էր, որ եկեղեցին հիմնովին չկա, իսկ 2014 թ. մայիսի 15-ին եկեղեցու տեղում բացվեց մզկիթ<sup>51</sup>:

Գանձակի հայտնի եկեղեցիներից մեկը՝ Ս. Հովհաննես մայր եկեղեցին, կառուցվել է 1633 թ. Քիլիսաքյանդ թաղամասում (ներկայումս՝ Միրզա Աբբաս Աբբասզադեի փողոց)<sup>52</sup>: 1970-ական թթ. այն վերանորոգվել է և սկսել է գործել որպես Կիրովաբադի քաղաքային կամերային համերգասրահ: 1991 թ. Ադրբեջանի անկախացումից հետո շենքը գործել է որպես Գյանջայի պետական կամերային նվագախմբի շենք<sup>53</sup>, իսկ այժմ մուտքի մոտ ցուցանակ է փակցված, որի վրա նշված է, որ շենքն ազգային նշանակության ճարտարապետական հուշարձան է և գտնվում է պետության հոգածության ներքո որպես «Յոթայունանոց աղվանական տաճար»<sup>54</sup>: Չնայած փորձ է արվել վերացնելու եկեղեցու հայկականությունը վկայող փաստերը, եկեղեցին՝ որպես շինություն, ընդհանուր առմամբ պահպանվել է: Ադրբեջանցիները ներկել կամ քերել են եկեղեցու պատերի արձանագրությունները՝ քողարկելու համար հայկականությունը, խաչքարերն էլ տարվել են անհայտ ուղղությամբ<sup>55</sup>: Չնայած եկեղեցին աղվանական համարելուն՝ ադրբեջանցի հետազոտողները եկեղեցու պատմությունը ներկայացնելիս հղում են կատարում միայն հայկական աղբյուրներին, քանի որ չկա ադրբեջանական որևէ աղբյուր: Շինության ընդհանուր պահպանումն ադրբեջանական կողմը

49 Ագուլիսը ներկայումս գտնվում է Ադրբեջանի Հանրապետության Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության Օրդուբադի շրջանում: Ագուլիսը նախկինում եղել է Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհի Գողթն գավառի մի մաս, տարբեր ժամանակներում եղել է նաև Վասպուրականի վարչական մաս, իսկ խորհրդային տարիներին՝ ներառվել Նախիջևանի ԻԽՍՀ Օրդուբադի վարչական շրջանի կազմում:

50 Վանքը գտնվում է Վերին Ագուլիսում (ավելի հստակ՝ Վանքի թաղում)՝ Ագուլիս գետակի ձախ կողմում:

51 Տե՛ս “St. Tovma Monastery of Agulis, Destruction and Reuse,” *Caucasus Heritage Watch* (CHW), August 31, 2022, <https://storymaps.arcgis.com/stories/c0b4f1fa78ea4c5ab6e67bdac79cb5d7>, դիտվել է՝ 26.11.2024:

52 1910 թ. եկեղեցին վերանորոգվել է, որի աշխատանքներում ընդգրկված են եղել Հովսեփ բեկ Մելիք-Բեգլարյանը, Սիմեոն Աֆանասյանը, Միքայել Լազարյանը, Հակոբ Լիսիկյանը, Մարտիրոս Նաբաթյանը և Սիմեոն Բաբաբնիսիյանը, նախագծի և նորոգումների ծախսերի նախահաշիվը կազմել էր ճարտարապետ Օլտարժևսկին (տե՛ս Կարապետյան, *Հյուսիսային Արցախ*, 49-50):

53 Տե՛ս «Գանձակ քաղաքի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցի», *Գարդմանահայերի տեղեկատվական անկյուն*, 28 հունվարի 2014 թ., [https://gardmanq.do.am/blog/gand\\_39\\_ak\\_qaghaqi\\_sowrb\\_hovhannes\\_ekegheci/2014-01-28-16](https://gardmanq.do.am/blog/gand_39_ak_qaghaqi_sowrb_hovhannes_ekegheci/2014-01-28-16), դիտվել է՝ 07.10.2024; Hidden Ganja, Facebook post, April 20, 2022, <https://www.facebook.com/hiddenganja/posts/1024281388494171>, դիտվել է՝ 07.10.2024:

54 Տե՛ս Gəncədə. Müqəddəs İohann kilsəsi, Youtube video, February 2, 2024, <https://www.youtube.com/watch?v=HtxYR8iCdHk>, դիտվել է՝ 07.10.2024:

55 Տե՛ս «Գանձակ քաղաքի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցի»:

ներկայացնում է որպես ադրբեջանցի ժողովրդի էթնիկ և կրոնական հանդուրժողականության բարձր մակարդակի դրսևորում<sup>56</sup>:

Կրակի տաճարի է վերածված Բաքվի հայտնի եկեղեցիներից Ս. Աստվածածինը՝ Ապշերոնյան թերակղզու Սուրախանի բնակավայրից հյուսիս գտնվող տաճարի նմանությամբ<sup>57</sup>: Բաքվում կանգուն միակ հայկական եկեղեցին 19-րդ դարում կառուցված Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին է, որն այժմ անշուք վիճակում է, գմբեթից և զանգակատնից հանված են խաչերը, դռները փոխարինված են երկաթե կոնստրուկցիաներով, երկու պատուհանները որմնաշարված են, իսկ մուտքերի զույգ խաչքարերի հայերեն արձանագրությունները քերված են: Եկեղեցու ներսում ոչ թե գրադարան է, այլ գրքերի պահեստի նման մի տարածք<sup>58</sup>, չնայած որ 2001 թ. օգոստոսի 2-ին ընդունված հրամանագրով եկեղեցին ներառվել էր Ադրբեջանում պետական պահպանության տակ վերցված պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ցանկում<sup>59</sup>: Այս միակ եկեղեցին Ադրբեջանում պահպանվել է միայն նրա համար, որպեսզի ցույց տրվի, որ Ադրբեջանում տիրում է հանդուրժողականության մթնոլորտ նաև հայկական մշակույթային ժառանգության նկատմամբ:

2022 թ. փետրվարի 3-ին ադրբեջանական լրատվամիջոցներից «report.az»-ը լուր տարածեց<sup>60</sup> այն մասին, որ կովկասյան Ադվանքի պատմությունն ու ճարտարապետությունն ուսումնասիրող մասնագետներից բաղկացած խումբ է ստեղծվել՝ «ադվանական կրոնական տաճարների վրայից հեռացնելու «հայերի գրած» հետքերը»: Այս մասին Գանձակում հայտարարել էր Ադրբեջանի մշակույթի նախարար Անար-Քերիմովը: Վերջինս նշել էր, որ խմբում ընդգրկված են նաև պետական կառույցների ներկայացուցիչներ: Դեռևս 2021 թ. մարտին Ադրբեջանի նախագահն ու իր տիկինն այցելել էին Հադրութի շրջանի Ծակուռի գյուղի 12-րդ դարի Ս. Աստվածածին հայկական եկեղեցին, որտեղ Ադրբեջանի նախագահը հայտարարել էր, որ այն ադվանական եկեղեցի է, հայերն այնտեղ գրություններ են ավելացրել, որոնք կեղծ են, և իրենք վերականգնելու են եկեղեցին, քանի որ այն պատկանում է իրենց «ուղի եղբայրներին»<sup>61</sup>:

56 Տե՛ս “Dini abidələrimiz: qədim alban məbədləri,” 20.08.13, [https://525.az/?name=xeber&news\\_id=10940](https://525.az/?name=xeber&news_id=10940), դիտվել է՝ 07.10.2024:

57 Տե՛ս Սամվել Կարապետյան, *Ադրբեջանը քաղաքակրթությունից դուրս* (Երևան, Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2017), 17:

58 Տե՛ս Գևորգ Ստեփանյան, «Համառոտ ակնարկ Բաքվի Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու պատմության», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 3, no. 3 (2009), 55-56:

59 Տե՛ս “E-Qanun, Framework 2847,” *E-Qanun*, <https://www.e-qanun.az/framework/2847>, դիտվել է՝ 07.10.2024:

60 Տե՛ս Anar Kərimov, “Ermənilərin saxtalaşdırdıqları alban dini məbədlərinin bərpası üçün İşçi qrup yaradılıb,” *Report.az*, February 3, 2022; <https://report.az/medeniyyet-siyaseti/alban-dini-mebedlerinin-berpasi-ucun-isci-grup-yaradilib/>, դիտվել է՝ 07.10.2024:

61 Տե՛ս İlham Əliyev, “Prezident Əliyev: Biz bu qədim alban kilsəsini təmir edəcəyik,” *Minval*, March 16, 2021; <https://minval.az/news/124099506>, “Qədim Alban məbədində saxta tarix” [“A Fake History of an Ancient Albanian Temple”], YouTube video, March 16, 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=R4nsAN1yOoc>, դիտվել է՝ 07.10.2024:

Սոցիալական ցանցերի ադրբեջանական տիրույթում 2022 թ. հունվարի 8-ին տարածված տեսանյութից<sup>62</sup> պարզ է դառնում, որ ադրբեջանցիները հանել են Հադրութի շրջանի Վանք գյուղի Սպիտակ Խաչ եկեղեցու խաչը և վերանորոգման քողի տակ քանդել տանիքը: Եկեղեցին հանրությանը ներկայացվում է որպես ուղիական եկեղեցի<sup>63</sup>: 2023 թ. հունիսի 23-ին Արցախի Հանրապետության Պատմական միջավայրի պահպանության պետական ծառայությունը լուր տարածեց այն մասին, որ Արցախի Բերձոր քաղաքում գտնվող Ս. Համբարձում եկեղեցում<sup>64</sup> ադրբեջանական կողմը շինարարական աշխատանքներ է կատարում, և փորձ է արվում եկեղեցին վերածելու մզկիթի: Դեռևս 2022 թ. օգոստոսին «Ադրբեջանի հուշարձանների պաշտպանության հասարակական միավորում» կազմակերպությունը համացանցում շրջանառում էր Ս. Համբարձում եկեղեցու՝ նախատեսվող մզկիթի վերանախագծման լուսանկարները: Սակայն վերջերս պարզ դարձավ, որ եկեղեցին հիմնահատակ ավերվել է<sup>65</sup>:

Վերականգնման քողի տակ ադրբեջանցիները քանդել են Շուշիի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու երկթեք ճակատներից մեկի վրայի խաչածն լուսամուտը և դրանից վեր գտնվող պատկերաքանդակը, այլափոխված է գմբեթը, իրականացվել են շինարարական անթույլատրելի միջամտություններ, եկեղեցին ներկայացվում է որպես ռուսական եկեղեցի<sup>66</sup>: Բացի այդ՝ Ադրբեջանի պետական կառույցներն աշխատանքներ են տանում Ծիծեռնավանքի (Քաշաթաղի շրջան) եկեղեցու «վերականգնման» ուղղությամբ<sup>67</sup>, որին ևս ադրբեջանցիները վերագրում են աղվանական ծագում<sup>68</sup>: Մինչ այդ «աղվանա-ուղիական համայնքը» պղծել և քանդել էր Ծիծեռնավանքի եզակի շուրֆը<sup>69</sup>: Վերջին տարիներին Արցախում կառուցվում են նաև նոր ճանապարհներ հայկական հուշարձանների, եկեղեցիների հարակից տարածքներում, ինչը կարող է

62 Տե՛ս “Xocavənd rayonu Ağ oğlan qəsəbəsi (HADRUT),” YouTube video, posted by Rec Time, January 8, 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=UriqUakelks&t=6s>, դիտվել է՝ 07.10.2024:

63 Տե՛ս «Վանդալիզմ Հադրութում. ադրբեջանցիները հանել են Սպիտակ Խաչ եկեղեցու խաչը», *Armradio*, 27 հունվարի 2022 թ., <https://hy.armradio.am/archives/391004>, դիտվել է՝ 07.10.2024:

64 Եկեղեցին կառուցվել է Քաշաթաղի շրջանային վարչակազմի առաջին ղեկավար Ալեքսան Հակոբյանի նախաձեռնությամբ 1996-1999 թթ., ճարտարապետն է Հրայր Գասպարյանը:

65 Տե՛ս “Azerbaijan obliterated the Surb Hambardzum Church of Berdzor,” <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-obliterated-the-surb-hambardzum-church-of-berdzor/>, դիտվել է՝ 21.05.2025:

66 Տե՛ս «Շուշիի Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցին՝ այլափոխված և պղծված», *Monument Watch*, <https://shorturl.at/Jmtgf>, դիտվել է՝ 24.01.2025:

67 Տե՛ս «Ադրբեջանը պետական մակարդակում նախաձեռնել է հայկական Ծիծեռնավանքի վերականգնման, կամ որ նույնն է խեղաթյուրման նախագիծ», *Monument Watch*, <https://shorturl.at/SciUU>, դիտվել է՝ 31.07.2025:

68 Տե՛ս “Ağoglan Məbədi (V-VI əsrlər), Kosalar kəndi,” *Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi*, April 25, 2023, <https://scara.gov.az/az/xeberler/print/agoglan-mebedi-v-vi-esrler-kosalar-kendi>, դիտվել է՝ 31.07.2025:

69 Տե՛ս «Ադրբեջանի «աղվանա-ուղիական» համայնքի ներկայացուցիչները պղծել և քանդել են Արցախի Քաշաթաղի շրջանի Ծիծեռնավանքի հայկական եկեղեցու եզակի շուրֆը», *Monument Watch*, <https://url-shortener.me/6FOT>, դիտվել է՝ 31.07.2025:

վտանգել դրանց գոյությունը: Այդպիսի օրինակներից են Ս. Ստեփանոս եկեղեցին (17-րդ դ., Քաշաթաղի շրջան, գյուղ Հոջանց), Հակ կամուրջը (Քաշաթաղի շրջան, գյուղ Հակ), Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցին (15-16-րդ դդ., Քաշաթաղի շրջան, գյուղ Հակ) և այլն<sup>70</sup>:

Այսպիսով, հետևելով հայկական հուշարձանների նկատմամբ ադրբեջանական կողմի վարած «մշակութային» քաղաքականությանը, կարել է եզրահանգել հետևյալը.

ա) Եթե Արցախում եկեղեցին կամ հուշարձանը կառուցվել է 1994 թվականից հետո, ապա ադրբեջանական կողմը դրանք պարզապես ավերում կամ վերածնունդ է՝ փոխակերպելով այլ շինության:

բ) Մինչև 1994 թ. կառուցված, մասնավորապես հնագույն եկեղեցիներն ու վանքերը ուղղակիորեն ներկայացվում են որպես աղվանական-ուդիական՝ հեռացնելով հայկական ինքնությունը փաստող արձանագրություններն ու այլ ցուցիչներ:

2022 թ. հոկտեմբերի 19-20-ը Բաքվում և Շուշիում տեղի է ունեցել Թյուրքական պետությունների կազմակերպության հոգևոր առաջնորդների երրորդ համաժողովը՝ «Թյուրք-իսլամական ժառանգության հարստությունը և դրա նշանակությունն արդի խնդիրների լուծման համատեքստում» թեմայով, իսկ Շուշիում այդ ընթացքում կնքվել է փաստաթուղթ՝ հիմք դնելով Շուշիում Թյուրքական պետությունների կազմակերպության մուսուլմանական վարչությունների ղեկավարների խորհրդի ստեղծմանը<sup>71</sup>: Շուշին նաև հռչակվել է «2023 թ. թյուրքական աշխարհի մշակութային մայրաքաղաք»<sup>72</sup>: Այս և այլ միջոցառումներ պարբերաբար և միտումնավոր Շուշիում անցկացնելը հետապնդում է և՛ քաղաքական, և՛ կրոնական նպատակներ: Շուշին հայերի համար ունի բացառիկ հոգևոր ու մշակութային նշանակություն: Այստեղ թյուրքական համաժողովներ անցկացնելով կամ մուսուլմանական խորհուրդ ստեղծելով՝ Ադրբեջանը ցանկանում է քաղաքը ներկայացնել որպես իսլամա-թյուրքական կենտրոն՝ օտարելով քաղաքը հայկական ներկայության պատմական փաստերից, ամրապնդել Շուշիի բռնազավթումը և վերածել այն հանդիպման հիմնական վայրի թյուրքական և մուսուլմանական աշխարհի համար՝ փորձելով համախմբել մուսուլմանական աշխարհն Ադրբեջանի շուրջ:

\*\*\*

Ամփոփելով հայկական մշակութային ժառանգության նկատմամբ վարվող թուրքադրբեջանական քաղաքականության դրսևորումները՝ կարելի է առանձնացնել հետևյալ հիմնական ուղղությունները.

70 Տե՛ս *Caucasus Heritage Watch, Monitoring Report #8*, July 2025, 12-15, <https://indd.adobe.com/view/f69c6aa7-7f27-42a1-b042-a1c436756860>, դիտվել է՝ 31.07.2025:

71 Տե՛ս “The Meeting of Religious Leaders of Turkic States convened in Baku,” *Organization of Turkic States*, October 21, 2022, <https://www.turkicstates.org/en/news/the-meeting-of-religious-leaders-of-turkic-states-convened-in-baku>, դիտվել է՝ 31.07.2025:

72 Տե՛ս “The City of Shusha Was Declared Cultural Capital of the Turkic World 2023,” *TURKSOY*, April 2, 2022, <https://www.turksoy.org/en-US/news/2022-04-02-the-city-of-shusha-was-declared-cultural-capital-of-the-turkic-world-2023>, դիտվել է՝ 31.10.2024:

- Հայկական եկեղեցիները որպես սեփականություն հանձնվել և հանձնվում են տեղի մուսուլմանական համայնքներին՝ տարբեր ձևախեղումներից հետո օգտագործվելով որպես կենցաղային ու հասարակական օբյեկտներ:

- Հայկական վանքերի ու եկեղեցիների սրբատաշ քարերն օգտագործվում են գյուղական տներ կառուցելու համար:

- Չորավարժությունների ժամանակ հայկական որոշ հուշարձաններ պայթեցվել կամ որպես թիրախ են օգտագործվել:

- Մեծ թվով հայկական եկեղեցիներ վերածվել են մզկիթների:

- Հայկական մշակութային ժառանգությունը յուրացվում է ոչ միայն գործնական (օրինակ՝ խաչի հեռացում, հայկական ինքնության ցուցիչների ապամոնտաժում և այլն), այլև գիտական մակարդակում (պատմության խեղաթյուրման միջոցով):

- Հայկական եկեղեցիները ներկայացվում են որպես այլ էթնիկ խմբի մշակութային ժառանգություն և այլն:

## **ERASING THE UNWANTED IDENTITY: THE DESTRUCTION AND/OR TRANSFORMATION OF ARMENIAN CULTURAL HERITAGE BY TURKISH AND AZERBAIJANI AUTHORITIES**

*Seda Parsamyan, Hayastan Martirosyan,  
Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia*

### **SUMMARY**

Turkish-Azerbaijani Armenophobia has always been manifested not only towards Armenians as an ethnic group, but also towards Armenian cultural heritage. As in the Ottoman Empire and then in the Republican Turkey, as well as in Azerbaijan, Armenian cultural heritage has been targeted by all ruling regimes. Currently, much of the Armenian historical and cultural heritage in the Republic of Turkey has been destroyed; some remain in dilapidated state, while others have been converted into mosques or repurposed for various other uses. In recent years, there have also been cases where Armenian churches were put up for auction. In Azerbaijan, a similar pattern is evident, though the situation is even grimmer. While some Armenian churches in Turkey have been restored in recent years, often for political reasons, in Azerbaijan, there are virtually no functioning Armenian churches. Most have been destroyed or repurposed, and in regions such as the Nakhichevan Autonomous Republic and Nagorno-Karabakh, surviving Armenian sites are frequently reclassified as Albanian heritage.

**Keywords:** Armenophobia, Turkey, Azerbaijan, cultural heritage, destruction, transformation, appropriation.

## СТИРАНИЕ НЕЖЕЛАННОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ: УНИЧТОЖЕНИЕ И/ЛИ ПРЕОБРАЗОВАНИЕ АРМЯНСКОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ СО СТОРОНЫ ТУРЕЦКИХ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ВЛАСТЕЙ

Շեդա Պարսամյան, Այաստան Մարտիրոսյան,  
Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

### РЕЗЮМЕ

Армянофобия в Турции и Азербайджане всегда проявлялась не только по отношению к армянам как к этнической группе, но и к армянскому культурному наследию. Как и в Османской империи, а затем и в Республиканской Турции, а так жев Азербайджане армянское культурное наследие подвергалось нападкам со стороны всех режимов. В настоящее время большая часть армянского историко-культурного наследия в Турецкой Республике разрушена, часть находится в полуразрушенном состоянии, а остальная часть постоянно перестраивается в мечети или другие сооружения. В последние годы участились случаи продажи армянских церквей на аукционах. Что касается армянского историко-культурного наследия в Азербайджане, то здесь прослеживается та же картина. Если в Турции в последние годы некоторые армянские церкви были восстановлены в политических целях, то в Азербайджане картина более печальна. Действующих армянских церквей нет, большинство из них взорваны или используются не по назначению, а остальные, особенно в Нахичеванской Автономной Республике и в Нагорном Карабахе, переписываются албанскому наследию.

**Ключевые слова:** армянофобия, Турция, Азербайджан, культурное наследие, уничтожение, преобразование, присвоение.

### REFERENCES

«Ադրբեջանը պետական մակարդակում նախաձեռնել է հայկական ԾիծեռնաՎանքի վերականգնման, կամ որ նույնն է խեղաթյուրման նախագիծ» [Azerbaijan has Initiated a State-level Project to Restore the Armenian Tsitsernavank Monastery, or What is the Same, to Distort it], *Monument Watch*. <https://shorturl.at/SciUU>;

«Ադրբեջանի «ալվանա-ուդիական» համայնքի ներկայացուցիչները պղծել և քանդել են Արցախի Քաշաթաղի շրջանի ԾիծեռնաՎանքի հայկական եկեղեցու եզակի շուրֆը» [Representatives of the “Albanian-Udi” Community of Azerbaijan have Desecrated and Destroyed the Unique Crypt of the Tsitsernavank Armenian Church in the Kashatagh Region of Artsakh], *Monument Watch*. <https://url-shortener.me/6FOT>;

«Գանձակ քաղաքի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցի» [St. Hovhannes Church in Gandzak], *Information Corner of Gardaman Armenians*, January 28, 2014, [https://gardmanq.do.am/blog/gand\\_39\\_ak\\_qaghaqi\\_sowrb\\_hovhannes\\_ekegheci/2014-01-28-16](https://gardmanq.do.am/blog/gand_39_ak_qaghaqi_sowrb_hovhannes_ekegheci/2014-01-28-16);

*Եղևնն՝ եղևնից հետո* [Genocide After Genocide]. Yerevan: Research on Armenian Architecture Foundation, 2015;

*Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին*, [Turkish Sources about Armenia, Armenians and Other peoples of Transcaucasia] Vol. 2, translation from Turkish originals, compiled by A. Kh. Safrastyan. Yerevan, 1964;

«Թուրքերը հայկական եկեղեցին պատրաստվում են արվեստի կենտրոնի վերածել» [Turks are Preparing to Turn an Armenian Church into an Art Center], *Sputnik Armenia*, 29 August 2022. <https://kulturenvanteri.com/yer/surp-sarkis-ermenikilisesimenemen/#17.1/38.606457/27.072979>;

«Կեսարիայի հայկական եկեղեցին վերածվել է գրադարանի» [The Armenian Church in Caesarea Has Been Turned Into A Library], *Yerkir Daily*, 23 January 2020, <https://yerkir.am/hy/article/2020/01/23/199829>;

«Կեսարիայի Ար. Աստվածածին հայկական եկեղեցին կվերածվի գրադարանի» [The Armenian Holy Mother of God Church of Caesarea Will Be Converted Into a Library], *168.am*, 21 May 2018, <https://168.am/2018/05/21/954372.html>;

«Շուշիի Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցին՝ այլափոխված և պղծված» [The Holy Savior Church of Shushi, Altered and Desecrated], *Monument Watch*. <https://shorturl.at/Jmtgf>;

«Վանդալիզմ Հադրութում. ադրբեջանցիները հանել են Սպիտակ Խաչ եկեղեցու խաչը» [Vandalism in Hadrut: Azerbaijanis Have Removed the Cross From the White Cross Church]. *Armradio*, 27 January 2022. <https://hy.armradio.am/archives/391004>;

«Վարձք» Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, [“Vardzq” Research on Armenian Architecture Foundation]. No. 1, January-June, No. 2, July-November (2010);

ՀԱԱ [National Archive of Armenia/NAA], f. 1159, coll. 1, op. 84, 13;

ՀԱԱ [National Archive of Armenia/NAA], f. 149, coll. 1, op. 134, 79;

ՀԱԱ [National Archive of Armenia/NAA], f. 57, coll. 1, op. 439, 69;

ՀԱԱ [National Archive of Armenia/NAA], f. 57, coll. 1, op. 439, 8;

*Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994 թթ.*, հանրագիտարան [Karabakh Liberation War: 1988-1994, Encyclopedia]. Yerevan, 2004;

Abrahamyan, Hrant. *Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը և Արցախի թեմը (1901-1933)* [The Socio-political Life of Artsakh Armenians and the Artsakh Diocese]. Ejmiatsin, 2009;

Arshakuni, Teodik. *Ամիս մը՝ ի Կիլիկիա* [A Month in Cilicia]. Constantinople, 1910;

Asryan, Deacon Garik. «Արցախի թեմը Խորհրդային Ադրբեջանի բռնաճնշումների կիզակետում 1920- 1933 թթ.» [The Diocese of Artsakh at the Center of Repressions in Soviet Azerbaijan in 1920-1933], *21 DAR* 5 (2016): 97-110;

Azerbaijan obliterated the Surb Hambardzum Church of Berdzor, *Monument Watch*. <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-obliterated-the-surb-hambardzum-church-of-berdzor/>;

Bunyatov, Ziya. *Աзербայձյան Վ VII-IX ԵԵ*. [Azerbaijan in the 7th–9th Centuries]. Baku: Publishing House of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR, 1965

Caucasus Heritage Watch. *Monitoring Report #8*. July 2025, 12–15. <https://indd.adobe.com/view/f69c6aa7-7f27-42a1-b042-a1c436756860>;

Chelebi, Evliya. *Թուրքական աղբյուրներ* [Turkish Sources] Vol. 3, translation from the original, preface and notes by A. Kh. Safrastyan. Yerevan, 1967;

Ermeni Haber Ajansi. «Թուրքերը հայկական եկեղեցին պատրաստվում են վերածել արվեստի կենտրոնի (Տեսանյութ)» [Turks are Preparing to Turn an Armenian Church into an Art Center (Video)]. *Ermeni Haber Ajansi*, August 29, 2022. <https://www.ermenihaber.am/am/news/2022/08/29/%D4%B9%D5%B8%D6%82%D6%80%D6%84%D5%AB%D5%A1-%D5%80%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%BD%D5%BF%D5%A1%D5%B6/236255>;

Hidden Ganja. Facebook post, April 20, 2022. <https://www.facebook.com/hiddenganja/posts/1024281388494171>;

Karapetyan, Samvel. «Հայկական պատմական հուշարձանների վիճակը Հայաստանի հարևան երկրներում» [The Situation of Armenian Historical Monuments in Armenia's Neighboring Countries], *Vasn Hayutyan*, 23 April 2002: 10-13;

Karapetyan, Samvel. Ադրբեջանը քաղաքակրթությունից դուրս [Azerbaijan Out of Civilization]. Yerevan: Research on Armenian Architecture Foundation, 2017;

Karapetyan, Samvel. *Հյուսիսային Արցախ* [Northern Artsakh]. Yerevan: Research on Armenian Architecture Foundation, 2004;

Korucu, Serdar. “A Mosque Built as a Church” in Antep: Kurtuluş Mosque.” *Bianet*, June 24, 2017;

Gaziantep kurtulus mosque Stock Photos and Images, *Alamy.com*, <https://www.alamy.com/stock-photo/gaziantep-kurtulus-mosque.html?sortBy=relevant>;

Kurt, Ümit. *The Armenians of Aintab: The Economics of Genocide in an Ottoman Province*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2021;

Kurtulus Cami Mosque, *Trip Advisor*, [https://www.tripadvisor.ru/Attraction\\_Review-g297998-d2624139-Reviews-Kurtulus\\_Cami\\_Mosque-Gaziantep\\_Gaziantep\\_Province.html](https://www.tripadvisor.ru/Attraction_Review-g297998-d2624139-Reviews-Kurtulus_Cami_Mosque-Gaziantep_Gaziantep_Province.html);

Lepsius, Iohannes. *Հայաստանի ջարդերը. գաղտնի տեղեկագիր* [The Massacres in Armenia: A Secret Report], translated by Michael Shamdanjian. Constantinople: Print. House Asaturian and Sons, 1919;

*Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes*, Préface de G. Clemenceau. Paris: Édition DV Mercure de France, 1896;

Melik-Shahnazaryan, Levon. *Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության նկատմամբ* [War Crimes of Azerbaijan Against the Civilian Population of the Nagorno-Karabakh Republic]. Yerevan, 1998;

Mkrtychyan, Shahen. *Լեռնային Ղարաբաղ. Ադրբեջանի իրականացրած գեղասպանության անսարմուխ* [Nagorno-Karabakh: The Anatomy of the Genocide Perpetrated by Azerbaijan]. Stepanakert, 2003;

Nikolaev, A. N. “Современное состояние памятников Византийского зодчества в Стамбуле” [The Current Situation of Byzantine Architectural Monuments in Istanbul]. *Byzantine Chronicle* 7, no. 32 (1953): 146-160;

Parsamyan, Seda. «Հայկական մշակութային արժեքների յուրացման և ոչնչաց-

ման երիտթուրքական քաղաքականությունը (1915-1918 թթ.)» [Young Turk's Policy of Appropriation and Destruction of the Armenian cultural values (1915-1918)], *Tseghaspanagitakan handes* 6(1) (2018): 71-104;

Parsamyan, Seda. «Մշակութային ցեղասպանությունը միջազգային իրավունքի համատեքստում. Տեսական հիմնադրույթներ» [The Cultural Genocide in the Context of International Law: Theoretical Considerations] *Tseghaspanagitakan handes* 2(2) (2014): 164-175;

Sarafian, Gevorg. *Պատմություն Անթեպի հայոց*, հատ. Ա [History of the Armenians of Antep], Vol. 1. Los Angeles, 1953;

Stepanyan, Gevorg. «Համառոտ ակնարկ Բաքվի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու պատմության» [A Brief Overview of the History of St. Gregory the Illuminator Church in Baku], *Lraber hasarakakan gitutyunneri* 3 (2009): 45-59;

Svazlyan, Verzhine. *Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ, երկրորդ համարված հրապարակություն* [The Armenian Genocide: Testimonies of Eyewitness Survivors, Second Completed Edition]. Yerevan, 2011;

Syurmenean, Galust. *Երզնկա* [Erzenka]. Cairo, 1947;

Yardemian, Rev. Fr. Dajad. *Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մշակութային կորուստը 1894-1896 եւ 1915-1925 տարիներուն*, Բ տպագրութիւն [The Loss to the Armenian Culture Caused by the destruction of Armenian Monasteries and Churches during 1894-1896 and 1915-1925], second edition (San Lazzaro - Venice, 2001);

Zulalyan, Manvel. *Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ (հին և միջին դարեր)* [The Distortion of Armenian History in Modern Turkish Historiography (Ancient and Medieval Periods)]. Yerevan, "Hayastan," 1995;

"Ağoglan Məbədi (V-VI əsrlər), Kosalar kəndi," Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi, ["AGOGLAN TEMPLE (5th-6th centuries), Kosalar village," State Committee for Work with Religious Organizations] April 25, 2023. <https://scara.gov.az/az/xeberler/print/agoglan-mebedi-v-vi-esrler-kosalar-kendi>;

Anar Kərimov, "Ermənilərin saxtalaşdırdıqları alban dini məbədlərinin bərpası üçün İşçi qrup yaradılıb" [A Working Group Has Been Established To Restore Albanian Religious Temples That Were Falsified By Armenians], Report.az, February 3, 2022. <https://report.az/medeniyyet-siyaseti/alban-dini-mebedlerinin-berpasi-ucun-isci-grup-yaradilib/>;

Dini abidələrimiz: qədim alban məbədləri [Our Religious Monuments. Ancient Albanian Temples], 20.08.13. [https://525.az/?name=xeber&news\\_id=10940](https://525.az/?name=xeber&news_id=10940);

Çetin, Fethiye. "Bursa'da Satılık Ermeni Kilisesi." [Armenian Church for Sale in Bursa], Agos, January 17, 2021. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/25187/bursa-da-satilik-ermeni-kilisesi>;

"E-Qanun, Framework 2847," E-Qanun, <https://www.e-qanun.az/framework/2847>;

Gəncədə. Müqəddəs İohann kilsəsi [In Ganja. St. John's Church], Youtube video, February 2, 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=HtxYR8iCdHk>;

Xocavənd rayonu Ağ oğlan qəsəbəsi (HADRUT) [Khojavend region, Ag Ogan settlement], YouTube video, posted by Rec Time, January 8, 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=UriqUakelks&t=6s>;

İlham Əliyev, “Prezident Əliyev: Biz bu qədim alban kilsəsini təmir edəcəyik,” [President Aliyev. We will Repair This Ancient Albanian Church], Minval, March 16. 2021, <https://minval.az/news/124099506>;

“Qədim Alban məbədinə saxta tarix” [A Fake History in an Ancient Albanian Temple], YouTube video, 16 March 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=R4nsAN1yOoc>.

### **Հեղինակների մասին**

#### **About the Authors**

#### **Об авторах**

**Սեդա Պարսամյան**, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Հայոց ցեղասպանության գոհերի ու վերապրողների փաստագրման և ուսումնասիրության բաժնի գիտաշխատող, թանգարանային ցուցադրությունների կազմակերպման պատասխանատու:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Օսմանյան կայսրությունում և ներկայիս Թուրքիայում հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման հիմնախնդիրներ:

Էլ. փոստի հասցե՝ [parsamyan.seda@genocide-museum.am](mailto:parsamyan.seda@genocide-museum.am)

**Seda Parsamyan**, Researcher at the Armenian Genocide Victims' and Survivors' Documentation and Research Department, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation. Responsible responsible for organizing museum exhibitions at the AGMI.

Research fields: the destruction of Armenian cultural heritage in the Ottoman Empire and modern Turkey.

E-mail: [parsamyan.seda@genocide-museum.am](mailto:parsamyan.seda@genocide-museum.am)

**Седя Парсамян**, научный сотрудник Отдела документирования и исследований жертв и выживших Геноцида армян Фонда “Музей-институт Геноцида армян,” координатор музейных выставок МИГА.

Область исследований: вопросы уничтожения армянского культурного наследия в Османской империи и современной Турции.

Эл. почта: [parsamyan.seda@genocide-museum.am](mailto:parsamyan.seda@genocide-museum.am)

**Հայաստանի Մարտիրոսյան**, ասպիրանտ, ՀՅԹԻ Արցախի, Նախիջևանի և Ադրբեջանի հայության բռնաճնշումների ուսումնասիրության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Խորհրդային Ադրբեջանում հայերի նկատմամբ խտրականության դրսևորումները, խորհրդային ազգային քաղաքականությունը, մշակութային ոչնչացումը, ազգամիջյան հարաբերություններն ու Հարավային Կովկասի ժամանակակից պատմությունը:

Էլ. փոստի հասցե՝ [araks.martirosyan@genocide-museum.am](mailto:araks.martirosyan@genocide-museum.am)

**Hayastan Martirosyan**, PhD student, Junior researcher, Department of Studies on the Repressions of Armenians in Artsakh, Nakhijevan, and Azerbaijan, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields: Manifestations of discrimination against Armenians in Soviet Azerbaijan, Soviet nationality policy, cultural destruction, interethnic relations and the modern history of the South Caucasus.

E-mail: [araks.martirosyan@genocide-museum.am](mailto:araks.martirosyan@genocide-museum.am)

**Айастан Мартиросян**, аспирантка, младший научный сотрудник Отдела изучения репрессий против армян Арцаха, Нахиджевана и Азербайджана Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований: проявления дискриминации в отношении армян в Советском Азербайджане, советская национальная политика, разрушение культурного наследия, межэтнические отношения и современная история Южного Кавказа.

Эл. почта: [araks.martirosyan@genocide-museum.am](mailto:araks.martirosyan@genocide-museum.am)